

УДК 94:316.722(=161.2-054.73)(430.1)“1945/...”
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-009

О. А. Подобєд

ПЕРЕМІЩЕНІ УКРАЇНЦІ ПОВОЄННОЇ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ ТА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано такі категорії культурної пам'яті, як “м'яка пам'ять” і “тверда пам'ять”. До складових “м'якої пам'яті” переміщених українців повоєнної Західної Німеччини належать публікація книг, видання періодики, виступи з доповідями та лекціями у таборах переміщених осіб, організація виставок народної творчості, проведення святкових заходів та днів пам'яті, які мали соборницький характер. До складових “твердої пам'яті” зараховуємо встановлення пам'ятників, хрестів і меморіальних дошок. Ключові слова: переміщені українці, Західна Німеччина, культурна пам'ять, “тверда пам'ять”, “м'яка пам'ять”.

По завершенні Другої світової війни на території Західної Німеччини залишилося чимало українців, які отримали статус переміщених осіб. Значний відсоток українських емігрантів третьої хвилі становила інтелігенція, яка докладала зусиль до формування культурної пам'яті переміщених українців. Це питання ще не було у полі зору дослідників, що й зумовлює його актуальність. Джерельну основу дослідження становлять праці переміщених українських інтелектуалів з історії, мово- та літературознавства, мистецтвознавства та інших наук, спогади сучасників подій, матеріали преси та архівів, а також візуальні джерела. Автор ставить за мету проаналізувати складові “м'якої” та “твердої” пам'яті переміщених українців повоєнної Німеччини.

Культурна пам'ять – символічна форма трансляції й актуалізації культурних смислів. Вона орієнтована на збереження об'єктивованої історії у формі образів і традицій, виразниками яких є меморіальні знаки, що кодуються і відтворюються в церемоніях, святах і ритуалах [1, с. 286].

До наукового обігу поняття “культурна пам'ять” почав запроваджувати культуролог Юрій Лотман. На думку науковця, культура – спадкова пам'ять колективу, яка успадковується у процесі функціонування смислів і цінностей. У свою чергу згідно з теорією культурної пам'яті німецького егіптолога Яна Ассмана, культурна пам'ять – специфічна для кожної культури форма передачі та осучаснення культурних смислів. Він вважає, що колективну пам'ять творять повсякденна комунікативна та культурна пам'яті. Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, вимагає професійних носіїв інформації, серед них учителі, учені, письменники, композитори, співаки, художники та ін. За Яном Ассманом культурна пам'ять – безперервний процес, у якому будь-яка культура, або суспільство, або соціальна група формує й стабілізує свою ідентичність шляхом реконструкції власного минулого [1, с. 286-287].

Яким чином люди передають бачення себе самих наступним поколінням? На думку, Яна Ассмана, культурна пам'ять виникає в просторі церемоніальної комунікації. Її “фігурами спогаду” чи “об'єктивованими формами” дослідник називав тексти, зображення, монументальні будови, надписи та ін. Професор кембриджського університету психолог Олександр Еткінд виділяє наступні категорії культурної пам'яті: “м'яка пам'ять” (тексти, книги, дискурси) та “тверда пам'ять” (пам'ятники, музеї та ін.) [1, с. 287, 289]. Культурна пам'ять виконує низку функцій, серед яких слід назвати ідентифікаційну, інтегративну, аксіологічну, пізнавальну та виховну.

Йдучи за класифікацією Олександра Еткінда, проаналізуємо передовсім складові “м'якої пам'яті” переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. На німецькій землі у роки Другої світової війни опинилися українці з різних регіонів України, у кожному з яких в силу різних обставин були сформовані чи формувалися свої пантеони героїв і антигероїв. За нових політичних обставин українці взяли до створення соборної культурної пам'яті.

Серед складників “м'якої пам'яті”, актуальних для переміщених українців, назвемо публікацію книг, видання періодики, виступи з доповідями та лекціями у таборах переміщених осіб, організацію виставок народної творчості, проведення святкових заходів та днів пам'яті.

Серед загалу української книжкової продукції, яка у розглядуваний період побачила світ у Західній Німеччині, слід виділити наукові праці на історичну та культурологічну тематику, художню літературу та спогади. Згадані культурні заходи стали можливими, оскільки третю хвилю еміграції, політичну, становила передовсім інтелігенція. У повоєнній Західній Німеччині опинилося чимало педагогів, учених, лікарів і митців. Водночас тут же замешкали представники українських національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. Усі вони розуміли важливість збереження пам'яті українського народу про його історію, культуру, видатних діячів, про злочини сталінського режиму та боротьбу українців за право самостійно порядкувати на своїй землі, адже як зазначав Тарас Шевченко, лише “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”.

Для реалізації культурної програми у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр. постали українські видавництва, налагоджено випуск низки періодичних видань, управи таборів переміщених осіб створювали умови для просвіти українців – інтелектуали-таборяни регулярно читали лекції та виступали з доповідями на актуальні теми. Окрім того, було оголошено конкурс на написання спогадів українських політичних в'язнів. До оргкомітету надіслано 52 праці на 3,8 тис. сторінок машинопису, які “охоплюють собою майже всіх окупантів України, хоч і не з усіма їхніми тюрмами і концтаборами” [2, с. 4].

Найперше зупинимося на публікаторському напрямі реалізації культурної програми. З України до Німеччини у різні часи емігрували професійні історики. Вони досліджували історію України від найдавніших часів до початку XX ст. Можна сказати, що українські інтелектуали за умов відсутності цензури отримали можливість оприлюднити на сторінках наукових праць і спогадів власне бачення історичного минулого України, яке суперечило офіційним польській та радянській історіографіям. Вони створювали і оприлюднювали тексти контрпам'яті, тобто пам'яті альтернативної та опозиційної по відношенню до канонізованої в офіційно затвердженій традиції, пануючій у СРСР.

Авторами найбільшої кількості праць з історії, виданих у повоєнній Західній Німеччині, стали професори Українського вільного університету (УВУ): Борис Крупницький написав низку праць з історії України XVII – XVIII ст., Михайло Міллер – праці про палеоліт Надпоріжжя та грецьку колонізацію Північного Причорномор'я, Олександр Оглоблин – праці з історії України XVI – XVIII ст., Наталія Полонська-Василенко – праці про киево-руські та козацькі часи, Лев Окіншевич досліджував державні інституції Гетьманщини, Дмитро Дорошенко став автором праці “Історія України”, а доцент Микола Андрусак опублікував тритомну “Історію козаччини” та цікаву брошуру про тризуб.

Окрім того, онук історика Володимира Антоновича Марко Антонович видав кілька книг, присвячених киммерійцям і скіфам. Історик Віктор Петров опублікував працю “Походження українського народу”. У свою чергу генерал-хорунжий армії УНР Микола Капустянський став автором праці “Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р.”, а голова уряду УНР в екзилі Степан Баран свою працю присвятив діяльності митрополита Андрея Шептицького.

Проблему Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні та масових репресій у СРСР порушив у своїх публіцистичних працях письменник Іван Багряний. Передовсім йдеться про памфлет “Чому я не хочу вертатись до ССРСР?”, написаний наприкінці 1945 р. Виклад матеріалу автор підпорядкував відповіді на запитання, сформульованому у заголовку. І. Багряний вказав на примусовий характер колективізації в Україні, що проводилася “не в соціальному плані, а політичним і національним” [3, арк. 7], наголосив на Голодоморі 1932 – 1933 рр. в Україні, спеціально організованому Йосифом Сталіним з метою упокорення українського селянства, зупинився і на репресіях проти української інтелігенції, що переслідували мету “позбавити український народ духовної верхівки, що змагалася до свободи й соціальної справедливості” [4, с. 17], вказав на антирелігійні кампанії совєтів, підкреслив численні порушення прав людини. Високу оцінку памфлету Івана Багряного дав літературознавець Юрій Дивнич (справжнє прізвище Лавріненко). Він зауважив, що Багряний став автором першої “політичної декларації прав і гідності людини і нації” та повернув “людині її політичну пам'ять” [5, с. 3].

Літературознавці також долучилися до справи творення і видання текстів. Серед них були розвідки, присвячені аналізу українського літературного процесу, а також дослідження творчості окремих письменників. До першої групи слід зарахувати працю президента УВУ Леоніда Білецького, професора згаданого вишу Володимира Державина, літературознавця С. Николишина про вплив культурної політики більшовиків на український культурний процес та ін.

Щодо праць другої групи, то автори більшої з них аналізували творчість Кобзаря, зокрема йдеться про праці професора Леоніда Білецького, літературознавця Дмитра Дорошенка, літературознавця і державного діяча Романа Задніпрянського* (справжнє ім'я та прізвище Роман Бжеський), літературознавців Осипа Орленка, В. Петренка та Дмитра Чуба (справжнє прізвище Нитченко). Окрім того, у полі зору літературознавців перебувало дослідження творчості Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Марко Вовчок (справжні ім'я та прізвище Марія Вілінська), Олени Пчілки (справжні ім'я та прізвище Ольга Косач) та її доньки Лесі України (справжні ім'я та прізвище Лариса Косач), Людмили Старицької-Черняхівської, Юрія Липи, представника “празької школи” Юрія Драгана, неокласиків, Катрі Гриневичевої, Олени Теліги та ін.

Серед українських мовознавців, які найплідніше працювали в епоху ДіПі, слід назвати Пантелеймона Ковалева, Ярослава Рудницького та Юрія Шереха. Згадані та інші науковці досліджували такі розділи мовознавства, як фонетика, орфографія, граматика, діалектологія, історія лінгвістики, порівняльне мовознавство. У повоєнні роки у Західній Німеччині побачило світ чимало праць з правопису української мови. Серед словників абсолютну більшість становили перекладні, що зумовлювалося студіюванням переміщеними українцями іноземних мов для виїзду за океан [6, с. 367-368].

Організатор української науки на еміграції, географ і демограф Володимир Кубійович видав працю з географії України. У галузі філософії працював професор УВУ Іван Мірчук. Його колеги правознавці Лев Окіншевич, Ярослав Падох, Юрій Панейко та Микола Чубатий досліджували різні аспекти правознавчої науки.

Щодо праць із мистецтвознавства, то узагальнену працю написав історик мистецтва Олекса Повстенко, чимало було видано книг, присвячених українській вишивці. Поодинокі праці розкривали різні аспекти української архітектури, скульптури, народних танців.

Абсолютну більшість українських книг у повоєнній Західній Німеччині було видано у галузі художньої літератури – проза, поезія, драматургія, література для дітей. Передруковували твори класиків української літератури, передовсім Тараса Шевченка, Івана Франка і Лесі Українки; друкували тексти письменників епохи ДіПі. Серед художньої літератури для дітей у розглядуваний період побачило світ чимало оповідань, авторських і народних казок, віршів, кілька п'єс і збірників загадок.

* Історик Володимир Маруняк у першому томі своєї праці «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні» помилково працю Романа Задніпрянського приписав Роберту Задеснянському (с. 377).

Переміщені українці долучилися і до написання спогадів, на сторінках яких фіксували історичні події, свідками яких були, та власне ставлення до них. Мемуари, оприлюднені у вигляді книг, збірників чи публікацій у періодиці, охоплювали події, що відбувалися в Україні від кінця XIX ст. до середини 1940-х рр. Їхнім авторами стали сучасники подій – державні, громадсько-політичні діячі, учасники Руху опору, науковці. Автори мемуарів усвідомлювали непроминальне значення проробленої роботи. Так, Р. Л. Суслик (справжнє ім'я та прізвище Левко [Леонтій] Рись [7, с. 61]) пишучи про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні, зазначав, що у тексті “подає реальні факти – навіть прізвища не змінені, щоби в майбутньому була можливість перевірити і ствердити ще раз цю жажливу дійсність” [8, с. 4]. Таким чином, автор писав і публікував спогади не лише з метою зберегти пам'ять про події, а й покарати винуватців трагедії.

У 1946 р. вийшли друком спогади командира Поліського лозового козацтва, що діяло у 1939 р., інженера Ореста Зовенка “Безіменні. Спогади учасника новітніх визвольних змагань”. У них йшлося, зокрема про обставини утворення та падіння Карпатської України, про переслідування наприкінці 1930-х рр. польською адміністрацією українців, про Другу світову війну та визвольні змагання українців.

Літературознавець, авторитетний шевченкознавець Павло Зайцев, який від 1948 р. очолював Інститут шевченкознавства УВАН у Європі, у 1949 р. у Бломберзі видав перший зошит спогадів “З фільму спогадів”. Мемуари за обсягом невеликі, лише 16 сторінок, однак становлять цінне джерело вивчення минулого українського народу. У свою чергу громадсько-політичний діяч Віктор Приходько, активний учасник Української національної революції 1917 – 1921 рр., у Німеччині 1948 р. здійснив третє видання власних спогадів про роки навчання у Подільській духовній семінарії, діяльність першої на Поділлі “Просвіти”, про революційні події в Україні 1905 – 1907 рр.

У видавництві “Заграда” у другій половині 1940-х рр. побачив світ старанням Союзу ветеранів у м. Гайденав збірник “Симон Петлюра”. До нього увійшли спогади учасників визвольних змагань. Юрій Стрий опублікував на шпальтах газети “Українські вісті” спогади про Михайла Грушевського. У 1951 р. вийшли друком “Сумні спогади. 1933 р. на Полтавщині” репресованого селянина Р. Суслика. Автор зазначив, що голод в Україні був створений радянською владою штучно й стверджував, що визвольні змагання України будуть тривати доти, доки живе хоча б один українець. Історик та публіцист Семен Підгайний у видавництві “Україна” опублікував двотомну мемуарну повість про в'язнів соловецьких таборів під символічною назвою “Недостріляні”. Один із засновників інженерних підрозділів УПА Степан Хрін (справжнє прізвище Стебельський) написав дві книги спогадів про українські національно-визвольні змагання у роки Другої світової війни та по її завершенні. У них описано роботу інженерних військ УПА, технології безпеки, принципи побудови криївок.

В українській періодиці повоєнної Західної Німеччини час від часу друкували статті, присвячені тим чи іншим подіям і постатям історії України. Українські читачі другої половини 1940-х рр. могли прочитати статті про українських лицарів – запорозьких козаків, про бій під Крутами у 1918 р. та його історичне значення, про діяльність Михайла Грушевського та Михайла Омеляновича-Павленка.

Наступним важливим напрямом реалізації культурної програми переміщених українців повоєнної Німеччини були виступи інтелектуалів із доповідями, рефератами та лекціями перед ДіПі. По завершенні робочого дня українська громада, як інтелігенція, так і робітники, збиралася у світлиці чи клубі табору переміщених осіб, до якого на виступ запрошували лекторів і доповідачів. Зазвичай пропонувані теми викликали у переміщених українців зацікавлення, свідченням чого була значна кількість запитань до виступаючих.

Щодо виступів на історичну тематику, то доповідачі, по-перше, ознайолювали присутніх із важливими подіями, що мали місце в історії України відносно нещодавно. Зазвичай лектори були безпосередніми учасниками подій, що додавало їхнім виступам авторитетності. Так, член Української Центральної Ради Антін Постолювський виступив у 1947 р. у Регенсбурзі із доповіддю “Наші визвольні змагання 1917 – 18 рр. та причини їх невдачі” [9, с. 4]. Протягом осені 1948 р. заступник голови сейму Карпатської України Степан Росоха здійснив низку виступів із рефератом, присвяченим річниці заснування Карпатської України, у якому він зокрема акцентував увагу присутніх на “боротьбі закарпатських українців за свої політичні права і єднання з Києвом і Українською Державою” [10, с. 4; 11, с. 4]. У свою чергу дружина Дмитра Донцова Марія, поетеса та громадська діячка, у своїй доповіді розповіла про “видатні жіночі постаті з часів Визвольного руху в Україні” [12, с. 4]. Наступна частина доповідей розкривала переважно важливі сторінки козацької доби й була присвячена гетьманам і кошовим отаманам [13, с. 4], які відстоювали інтереси України. У центрі переважно більшості виступів перебувала постать гетьмана Богдана Хмельницького і українська національно-визвольна революція середини XVII ст. [12, с. 4], у результаті якої було проголошено Українську державу.

Деякі лекції були присвячені питанням демографії. Так, 5 листопада 1948 р. історик та географ Володимир Кубійович прочитав у Мюнхені лекцію на тему “Зміни в стані населення України”. Як повідомляла преса, тема викликала жваву дискусію: “вояки УПА, які нещодавно прибули до Німеччини, розповідаючи про переселенчі рухи у Галичині, наголошували на сильній русифікації міст, до яких переселяють чимало росіян” [14, с. 4].

Літературознавці виголосили низку доповідей і рефератів з нагоди ювілеїв письменників, передовсім Тараса Шевченка й Івана Франка, а також Михайла Коцюбинського, Богдана Лепкого, Олександра Олеся та ін. [12, с. 4; 15, с. 4]. Подекуди виступи доповідачів супроводжувалися читанням уривків з творів письменників у виконанні учнів українських шкіл і гімназій. Окремі доповіді були присвячені творчості представників інших видів мистецтва. Так, письменник Дмитро Чуб прочитав реферат про “зорю українського театру” Марію Заньковецьку [16, с. 4].

Проведення святкових заходів та днів пам'яті становить наступну складову "м'якої пам'яті". Комерсативні практики переміщених українців були звернені до минулого, водночас осучаснювали його й безпосереднім чином впливали на формування колективної пам'яті й національної ідентичності. В основному святкові заходи присвячували річницям важливих у державотворчому сенсі для України подій. Так, у 1948 р. у таборах переміщених осіб українці відзначали 300-річчя "відродження Української Держави під проводом гетьмана Б. Хмельницького" [17, с. 4]. Звертає на себе слово "відродження", отже, переміщені українці услід за гетьманом розглядали козацьку державу спадкоємницею Русі-України [18, с. 122]. Програмою свята передбачено виступи з доповідями та концертна частина.

Пам'ятали переміщені особи події Української національної революції 1917 – 1921 рр., адже серед українських емігрантів Західної Німеччини перебували безпосередні учасники визвольних змагань. Відповідно наприкінці жовтня – на початку листопада 1948 р. у календарі пам'ятних дат українців було відзначання 30-ї річниці так званого Листопадового зриву, коли у ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. влада у Східній Галичині перейшла від Австро-Угорщини до УНР [19, с. 260]. Наприклад, у Новому Ульмі очільник Української галицької армії генерал Михайло Омелянович-Павленко прочитав реферат про українсько-польську війну 1918 – 1919 рр. У православній та греко-католицькій церквах відправлено панахиду за загиблими, організовано покладання вінків таборовими громадськими організаціями біля пам'ятника борцям за волю України, а у таборовому театрі відбулася святкова академія, підготовлена і проведена місцевим осередком СУМу [20, с. 4]. В інших таборах у ці дні, зокрема організували вечори спогадів учасників і свідків визвольних змагань [20, с. 4]. У 1949 р. переміщені українці святкували 30-у річницю Першого Зимового походу армії УНР зі Службою Божою та урочистою академією [21, с. 4]. Як відомо, історичне значення Першого Зимового походу полягало, з одного боку, у сприянні поширення селянських повстань в Україні, а з іншого – у демонстрації сили духу і жертвності вояків армії УНР у боротьбі за незалежність держави. До слова, аналогічні заходи у розглядуваний період проводили українці Франції [22, с. 4], а в Лондоні українці також відзначали річницю проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради, за яким УНР проголошувалася незалежною державою, та Акту злуки УНР і ЗУНР, що засвідчувало соборні прагнення українців [23, с. 1-3].

Українці проводили і святкування річниць від дня народження знакових постатей історії та культури України. Одним із них, безперечно, був Тарас Шевченко, 135-річчя від дня народження якого і відзначено у 1949 р. у таборах ДіПі. У програмі – читання реферату, наприклад у Гессені для робітників – на тему "Шевченко – предтеча української національної революції" [24, с. 4]. У свою чергу Петро Оксаненко (справжнє прізвище Одарченко) у своєму виступі зробив наголос на ролі Тараса Григоровича у національному відродженні українського народу [25, с. 5]. Мистецьку частину складали декламування віршів Кобзаря [26, с. 4], зокрема, "Розрита могила", "До мертвих, живих і ненароджених", а також виступи місцевих хорів, у репертуарі яких були "Заповіт" і "Думи мої, думи" та інсценізація "Катерини" [25, с. 5]. Переміщені українці Австрії відзначали Шевченківські дні за схожим сценарієм.

Окрім того, ідея соборності України простежується у відзначанні деяких релігійних свят – Дня хрещення України, у який відбувалися величезні маніфестації за участю переміщених українців "без різниці релігійних чи партійних поглядів" [12, с. 4] та Дня святої Покрови, у якому також брали участь українці різних конфесій [27, с. 4].

У календарі переміщених українців значилися і Дні пам'яті. Сучасний французький історик П'єр Нора, автор концепції "місць пам'яті", стверджує, що останні з'являються та існують завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті немає, відповідно її потрібно конструювати, зокрема відзначаючи пам'ятні річниці. Звичайне відзначання певної події відрізняється від комеморативних практик тим, що останні шляхом багаторазового повторення набувають ритуального характеру [1, с. 189]. Тож до комеморативних практик переміщених українців у Дні пам'яті належать згадування загиблих борців за незалежність України, відправлення у церквах панахид, читання у світлицях таборів переміщених осіб рефератів і проведення академії, присвячених пам'яті героїв. Згадуючи про мужність та сміливість, жертвність і патріотизм українців, які загинули у боротьбі за Українську державу, організатори заходів сприяли вихованню відповідних рис у переміщених українців, передовсім молоді. Саме на молоде покоління покладалися надії як на продовжувачів справи своїх старших братів і батьків.

Щороку у листопадові дні переміщені українці згадували героїв Базару [28, с. 4; 29, с. 4; 30, арк. 5166]. Зазначене село на Житомирщині увійшло в історію як місце трагічної загибелі у листопаді 1921 р. загону українських вояків армії УНР. Саме тут у нерівному бою із Робітничо-селянською Червоною армією (РСЧА) трагічно закінчився Другий зимовий похід армії УНР.

В останній місяць весни переміщені українці вшановували пам'ять загиблого 25 травня 1926 р. у Парижі очільника Директорії УНР Симона Петлюри [31, с. 4]. У свою чергу 23 травня 1938 р. у Нідерландах знайшов спочинок перший голова ОУН Євген Коновалець. Траплялося, що в один день українці Західної Німеччини вшановували пам'ять обох борців за незалежність України [32, с. 340]. Саме так вчинили 1949 р. в українському таборі м. Ляйцгайм. Розпочалися заходи із підняття прапора жалоби та відправлення молебнів по українських церквах. Після того відбулася академія, яку відкрив генерал Михайло Омелянович-Павленко. Літературознавець Дмитро Штогрин у своїй доповіді підкреслив "нерозривну братерську єдність українців усіх земель у боротьбі з ворогом" [33, с. 4]. На завершення заходу у виконанні хору пролунали "Не пора, не пора" Івана Франка та "Ще не вмерла України" Павла Чубинського. Згадані пісні сприймалися переміщеними українцями як національні гімни, були співзвучні їхнім думкам і почуттям, тому й не дивно, що усі присутні співали разом із хористами [33, с. 4].

У дні Зелених свят переміщені українці традиційно відзначали День полеглих борців за волю України. Так, у 1947 р. в українському таборі Райтерсайх, що біля Ансбаху у таборовій церкві відбулася Служба Божа, відправлено панахиду над насипаною переміщеними українцями могилою, під час якої згадано прізвища загиблих воїнів УПА. Могила була прикрашена вінками і квітами і оповита чорним шарфом. На високому березовому хресті розташовувалися табличка блакитного кольору, на якій золотими літерами написано "Борцям за волю України" і терновий вінок. Хрест був прикрашений шарфами національних кольорів. Захід завершився хвилиною мовчання та виконанням стрілецької пісні "Коли ви вмирали" [34, с. 8].

Єдність, соборність українців можна прослідкувати і на прикладі вшанування пам'яті митрополита Андрея Шептицького переміщеними українцями у Ганновері у листопаді 1945 р. Серед низки традиційних заходів звертають увагу два реферати про очільника УГКЦ, які прочитали від православних Григорій Завадович, а від греко-католиків – Степан Волинець [35, с. 159].

У свою чергу українці, що замешкали на "туманному Альбіоні", також проводили вечори пам'яті митрополита Андрея Шептицького. Прикметно, що на одному з таких вечорів у Лондоні із доповіддю виступив перший очільник Об'єднання білорусів у Великій Британії Вінцент Жук-Гришкевич. Він поділився спогадами про голову Української греко-католицької церкви, який на думку Вінцента Антоновича, цікавився білоруським національним рухом та виступав на захист білорусів, коли польський уряд хотів ліквідувати Білоруський національний музей [36, с. 4]. Слід зазначити, що українці Франції теж проводили вечори пам'яті. Наприклад, у 1949 р. у Парижі відзначили 240-річчя з дня відходу у вічність Івана Мазепи, якого генерал Олександр Удовиченко вважав борцем за соборну і суверенну Україну, "що його вірними послідовниками були Симон Петлюра та всі видатні постаті української боротьби за визволення" [37, с. 4].

Організація та проведення виставок українського народного мистецтва становила ще один напрям реалізації культурної програми переміщених українців повоєнної Німеччини. Виставки виконували кілька функцій. По-перше, вони знайомили окупаційні влади та німецьке населення із багатомісячною культурою українців, по-друге, сприяли збереженню культурної спадщини і спонукали переміщених українців уже на німецькій землі плекати прадавні ремесла. Вони відбувалися у таборових вітальнях, приміщеннях дитячих садків [38, с. 5] та ін.

Учасниками таких виставок були і переміщені особи інших національностей. Однак саме українці за кількістю та якістю експонатів впевнено лідирували серед інших ДіПі. Так, на міжнародній виставці народного мистецтва у 1947 р. у Вайсенбурзі брали участь прибалти, євреї та українці. Естонці й литовці продемонстрували шкіряні і в'язані речі, серед яких – рукавички, шапки, хустки і светри, а також твори художнього мистецтва й еміграційні книжкові видання. Невелика єврейська громада показала електричні труби для печення, радіоприймач, голосники і запальнички. У свою чергу українські зразки народного мистецтва розташовувалися у кількох кімнатах. Серед них і жіночий одяг, і вишиті пластунками подушки та краватки, і дитячі іграшки, і різьблені в гуцульському стилі речі, на які відвідувачі звертали найбільше уваги [39, с. 6].

Переміщені українці повоєнної Західної Німеччини докладали зусиль до створення власного меморіального ландшафту. В силу різних обставин вони не встигли створити меморіальні комплекси чи парки пам'яті, однак встановлювали пам'ятники, хрести і меморіальні дошки з метою увічнення пам'яті про події та їхніх учасників. Сучасник подій Євген Побігущий-Рен у своїх спогадах зауважував, що перш ніж встановити у 1949 р., часі масової рееміграції українців, пам'ятник борцям за волю України у Райтерсайху, були сумніви щодо доцільності акції, адже "здається, що не було змісту споруджувати такого пам'ятника тоді, коли українці масово виїжджали в різні країни, а теж і не знаючи, чи місцеві німці його не знищать, а коли не знищать, чи будуть його доглядати" [40, с. 19]. Пам'ятник спорудили і на момент написання Євгеном Побігущим-Реном спогадів, у середині 1980-х рр., він стояв "як свідок нашого перебування в тій місцевості" [40, с. 19]. Переходимо до розгляду складових "твердої пам'яті" переміщених українців.

Пам'ятники, хрести і меморіальні дошки, які встановлювали українці слід розглядати як текст, створений і підтримуваний переміщеними особами у рамках властивих їм історичного та ідеологічного контекстів. З одного боку, згадані меморіальні об'єкти, з'явившись як продукти бачення минулого, впливали на колективну пам'ять як українців, так і представників інших національностей, які могли їх бачити безпосередньо чи опосередковано за допомогою засобів масової інформації. Тобто вони виступають важливими засобами передачі певних версій історії [1, с. 217], а через них – засобами формування колективної пам'яті та ідентичності. З іншого боку, меморіальні об'єкти становили культурний ландшафт, на фоні якого розгорталася щоденна діяльність мешканців Західної Німеччини. Отже, їх щодня могли бачити люди, які не цікавилися або мало цікавилися переміщеними українцями та історією України.

Серед таких меморіальних об'єктів передовсім слід назвати пам'ятники та хрести, встановлені на могилах українців, які знайшли спочинок у Західній Німеччині. Серед них були і українці другої хвилі еміграції, і в'язні нацистських концтаборів [35, с. 158], і переміщені українці. Для виготовлення та встановлення пам'ятників українці організували спеціальні громадські комітети, збирали пожертви. Наприклад, на встановлення пам'ятника на могилі Симона Петлюри у Парижі збирали кошти українці Франції, Німеччини, Бельгії [41, с. 4] та ін.

Як відомо, 26 квітня 1945 р. на німецькій землі перестало битися серце гетьмана Павла Скоропадського. Колишнього очільника Української Держави поховали у родинному склепі м. Оберстдорф. Склеп має вигляд великої могили із гранітним надгробком і козацьким хрестом, на таблицях вказані імена похованих, зокрема на одній із них можемо прочитати "Павло Скоропадський / Гетьман України" (нім. Paul Skoropadsky / Hetman der Ukraine). Переміщені українці влаштували збір коштів на облаштування могили гетьмана, оскільки вважали її "історичною пам'яткою, пам'яткою Батьківщини, пам'яткою визвольної

боротьби” [30, арк. 250зв]. У свою чергу 27 листопада 1949 р. відбулося відкриття пам'ятника за проектом архітектора Олекси Повстенка на могилі генерал-хорунжого армії УНР Всеволода Петрова, який відійшов у вічність у 1948 р. Подія перетворилася на “велику пропагандивну маніфестацію української визвольної боротьби” [42, с. 4].

У с. Бублінганзен поблизу м. Вецляр знайшли спочинок вояки Першої української стрілецької дивізії армії УНР, відомі як синьожупанники. На місці поховання, яке доглядали українці-емігранти Німеччини, встановлено відповідний пам'ятник, проводилися панахиди [43, с. 4]. Переміщені українці у Шваб-Мюнхені упорядкували на цвинтарі 30 могил своїх співвітчизників. На високому бетонному фундаменті на цоколі височіє хрест із золотим тризубом, на якому зазначено “1939 – 1945” і “Українер”. На трьох стінах цоколю розташовуються таблиці з іменами похованих українців [44, с. 5].

На найбільшому та найвідомішому цвинтарі Мюнхена Вальдфрідгоф (нім. *Waldfriedhof*) у різні роки знайшли спочинок голова проводу ОУН(Б) Степан Бандера, публіцист Осип Бойдуник, педагог Григорій Ващенко, історик Дмитро Дорошенко, генерал-хорунжий армії УНР Микола Капустянський, президент УНР в екзилі Андрій Ливицький, співак Євген Цимбалістий та багато інших. Саме тут у 1948 р. було влаштовано символічну могилу з хрестом на честь полеглих борців за волю України [46].

Сьогодні склалася непроста ситуація із українськими похованнями у Німеччині понад півстолітньої давнини. Згідно з німецьким законодавством, якщо не сплачувати за догляд за могилою, то з часом місце віддається для поховання іншої особи. Українським державі та громаді слід взяти під опіку могили наших емігрантів. Приклади для наслідування маємо. Так, благодійний фонд “Героїка” на зібрані українською громадою кошти у 2016 р. уклав з Управлінням муніципальних кладовищ Мюнхена (нім. *Städtische Friedhöfe München*) договір опіки над могилою полковника армії УНР Миколи Шраменка [47].

Культурний ландшафт Західної Німеччини створювали і найпростіші візуальні форми увічнення пам'яті – меморіальні дошки. До них належать знаки, встановлені на нерухомих історико-культурних об'єктах чи пам'ятних місцях, із текстом, що розкриває зв'язок історико-культурного об'єкта з історичними подіями чи визначними діячами [1, с. 219]. Наприклад, у монастирі Августинів с. Ваєрн кілька років розташовувався табір українських ДіПі з каплицею, де відправлялися Служби Божі. У пам'ять свого перебування переміщені українці вмурували в стіну каплиці меморіальну дошку, зазначивши на ній, що протягом 1945 – 1947 рр. у ній молилися “українські вигнанці”, що мусили залишити свою Батьківщину [38, с. 8].

Отже, до складових “м'якої пам'яті” переміщених українців повоєнної Західної Німеччини слід зарахувати публікацію книг, видання періодики, виступи з доповідями та лекціями у таборах переміщених осіб, організацію виставок народної творчості, проведення святкових заходів та днів пам'яті. Згадані напрями реалізації культурної програми носили соборницький характер. У свою чергу серед складових “твердої пам'яті” виділяємо встановлення пам'ятників, хрестів і меморіальних дошок, які створювали український меморіальний ландшафт у Західній Німеччині. Перспективами подальших досліджень може бути питання формування колективної пам'яті у середовищі переміщених українців повоєнної Німеччини.

Джерела та література

1. Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів / [кер. авт. кол. А. М. Киридон]. – Київ : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – 436 с.
2. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 15 вересня. – Ч. 75.
3. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 42.
4. Багрянний І. Чому я не хочу вертатись до ССРСР? / Іван Багрянний. – Вінніпег : Комітет українців Канади, 1946. – 40 с.
5. Дивнич Ю. Іван Багрянний / Юрій Дивнич // Українські вісті. – Новий Ульм. – 1964. – 23 лютого. – Ч. 8. – С. 3, 5-7.
6. Подобед О.А. Вивчення іноземних мов українцями у німецьких і австрійських таборах переміщених осіб (друга половина 1940 – початок 1950-х рр.) // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць / [Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін.]. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. – Вип. 7. – 392 с. – С. 367 – 368.
7. Політичні репресії в Україні (1917 – 1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / [авт. вступ. Статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко]. – К., 2007. – 456 с.
8. Суслик Р. Л. Сумні спогади. 1933 рік на Полтавщині / Суслик Р. Л. – На чужині, 1951. – 29 с.
9. Неділя. – Ашафенбург. – 1947. – 16 березня. – №65.
10. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 10 листопада. – Ч. 91.
11. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 30 жовтня. – Ч. 88.
12. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 2 жовтня. – Ч. 80.
13. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – Ч. 100.
14. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 14 листопада. – Ч. 92.
15. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – Ч. 102.
16. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 21 листопада. – Ч. 94.
17. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 20 жовтня. – Ч. 85.
18. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ : Альтернативи, 1999. – 352 с.
19. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – Київ : Альтернативи, 1999. – 320 с.
20. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – Ч. 90.
21. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 25 грудня. – Ч. 103.
22. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 18 листопада. – Ч. 93.
23. Наш клич. – Лондон. – 1947. – 19 січня. – Ч. 3.
24. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 24 березня. – Ч. 24.
25. Наше життя. – Авгсбург. – 1947. – 1 квітня. – Ч. 12.
26. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 24 березня. – Ч. 24.
27. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 2 жовтня. – Ч. 80.

28. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 23 жовтня. – Ч. 86.
29. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 2 грудня. – Ч. 97.
30. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1948. – 28 листопада. – Ч. 96.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5166.
32. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 9 червня. – Ч. 46.
33. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя / Дм. Нитченко. – Мельбурн; Австралія : В-во “Байда”, 1990. – 407 с.
34. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 2 червня. – Ч. 44.
35. Час. – Нюрнберг. – 1947. – 6 липня. – Ч. 27.
36. Іжик С. Сміх крізь сльози. Спомини з років 1939 – 1947 / Семен Іжик. – Вінніпег : Поступ, 1961. – 207 с.
37. Українська думка. – Лондон. – 1947. – 13 листопада. – №23.
38. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 18 грудня. – Ч. 101.
39. Час. – Нюрнберг. – 1947. – 24 серпня. – Ч. 34.
40. Українська трибуна. – Мюнхен. – 1947. – 17 липня. – Ч. 52.
41. Побігуший-Рен Є. Мозаїка моїх споминів : [у 2 т.] / Євген Побігуший-Рен. – Мюнхен ; Лондон : Б. в., 1985 – Т. 2. – 1985. – 302 с.
42. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 9 жовтня. – Ч. 81.
43. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 24 листопада. – Ч. 94.
44. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1949. – 25 травня. – Ч. 43.
45. Українська трибуна. – Мюнхен. – 1947. – 4 вересня. – Ч. 66.
46. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру : Спогади [Електронний ресурс]. – Детройт : Hamtramck Printing, 1986. – Режим доступу до книги: <http://coollib.net/b/194651/read>
47. Б. а. “Героїка” перебрала на себе опіку над могилою Миколи Шраменка [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://geroika.org.ua/herojika-perebrala-na-sebe-opiku-nad-mohyloyu-mykoly-shramenka/>

Podobied O. Displaced Ukrainians of post-war West Germany and the formation of cultural memory

Such categories of cultural memory as “soft memory” and “hard memory” are analyzed. The publication of books, the publication of periodicals, speeches with lectures and lectures in the camps of displaced persons, the organization of exhibitions of folk art, the organization of festive events and memorial days, which were of a conciliar nature, belong to the components of the “soft memory” of displaced Ukrainians of post-war West Germany. To the components of “hard memory” we refer the establishment of monuments, crosses and memorial plaques.

Key words: *displaced Ukrainians, West Germany, cultural memory, “hard memory”, “soft memory”.*